

УДК 37.037

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ ХХ СТОЛІТТЯ**І. Л. Сіданіч**

Стаття присвячена проблемі духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. У статті визначаються історико-педагогічні пошуки та різні підходи українських та зарубіжних учених до типологій освітніх реформ, які дозволяють автору визначити особливості становлення системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, охарактеризувати соціально-педагогічні проблеми духовно-морального виховання у зазначений період.

Ключові слова: *духовно-моральне виховання дітей, вітчизняна школа, історіографічний метод, історико-педагогічна історіографія.*

Проблема духовно-морального виховання дітей в історії розвитку і становлення української школи була предметом розгляду багатьох дослідників, істориків, педагогів, освітніх та громадських діячів. Оскільки духовні засади були історично притаманні вітчизняному освітньому процесу, то дослідження з історії вітчизняної школи торкалися й проблеми світоглядних основ школи, зокрема, духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття.

У статті зроблена спроба цілісного історико-педагогічного дослідження духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття.

Теоретичною базою цього дослідження є роботи Л. Березівської, В. Ворожбіт, Н. Гупана, Д. Дзвінчука, С. Майбороди, О. Пометун, О. Сухомлинської, Р. Шакірова про сутність історіографії та різні підходи до типологій освітніх реформ; Г. Генкеля, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського, В. Чарнолуського, М. Чехова та ін. про стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії; О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги та ін. про духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі поч. ХХ ст.; М. Євтуха, Л. Генік, В. Жуковського, Т. Ільїної, О. Каневської, І. Курляк,

Т. Тхоржевської, Д. Чернілевського, Ю. Щербяк, Р. Яковишина та ін., про духовно-моральне виховання молоді в історії розвитку вітчизняної педагогічної теорії й практики.

У статті зроблена спроба цілісного дослідження історіографічного та історико-педагогічного підходів до дослідження проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. Особлива увага приділена періодизації духовно-морального виховання дітей в історії організації і становлення української школи в епоху розвинутого соціалізму і комунізму.

Мета статті полягає у проведенні детального історико-педагогічного аналізу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, оскільки якісні зміни життєдіяльності українського суспільства висувають нові вимоги до формування особистісних якостей людини, що пов'язана з необхідністю вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі з опорою на національний історико-педагогічний досвід.

Проблема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі виявляється особливо гострою в наш час, оскільки сучасна дійсність характеризується дефіцитом духовних цінностей, морально-етичних констант. У зв'язку з цим проведення детального аналізу історіографії проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі є вельми актуальним.

Фундаментом наукових історико-педагогічних праць є історіографія конкретної проблеми, що дає нам змогу визначити мету, завдання, наукову новизну дослідження. Історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до здійснення історико-педагогічних пошуків обґрунтував український учений Н. М. Гупан: “У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)” [12, с. 7–8]. Спираючись на наведене тлумачення, спробуємо узагальнити історіографічні надбання досліджуваної нами проблеми – духовно-моральне виховання дітей в українській школі у ХХ столітті (1900–2010 рр.).

Відразу зазначимо, що окреслення історіографії будь-якої історико-педагогічної проблеми великого періоду, зокрема, цілого століття, потребує особливого підходу, а саме розподілу виявлених

праць на джерельні та історіографічні. Історіографію проблеми духовно-морального виховання дітей висвітлюємо за групами: історико-педагогічна історіографія та історіографія інших наук (історія України, галузеве управління тощо). Відповідно в історико-педагогічній історіографії виділяємо періоди, а також аналізуємо її за групами: українська, українська діаспорна, радянська, сучасна російська.

Проаналізувавши підходи українських та зарубіжних учених до типологій освітніх реформ, які дозволяють визначити особливості становлення системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, охарактеризувати соціально-педагогічні проблеми духовно-морального виховання у зазначений період, пропонуємо їх типологізувати у процесі дослідження за основними критеріями: суспільно значущий вимір реформ, персоніфікована їхня характеристика; масштабність і перспективність, змістові характеристики, процесуальні зміни; усталені назви реформ, пов'язані з іменами, прізвищами ініціаторів, організаторів і керівників реформ.

Однією з найголовніших наукових проблем, особливо гуманітарної сфери, як зазначає О.В. Сухомлинська, є проблема *періодизації* будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів [30, с. 47]. Вона на основі культурно-антропологічного та цивілізаційного підходів обґрунтувала періодизацію національної педагогічної думки в Україні з IX ст. й дотепер: I період (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II (1569–середина XVII ст. – педагогіка в контексті слов'янського Відродження; III (друга половина XVII–XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV (XIX ст. – 1905) – становлення модерної педагогічної думки; V (1905–1920) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI (1920–1991) – українська педагогічна думка за радянських часів (етапи: I (1920–1933) – етап експериментування й новаторства); II (1933–1958) – українська педагогіка як складова “російсько-радянської культури”; III (1958–1985) – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV (1985–1991) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в рамках радянського дискурсу; VII (1991) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [30, с. 65–66]. Зазначена періодизація вплинула на логіку нашого дослідження.

Для розробки періодизації духовно-морального виховання дітей у ХХ ст. схарактеризуємо періодизації різних педагогічних процесів. Так, Н. М. Гупан створив періодизацію історико-педагогічної науки, враховуючи зміни не лише в суспільному житті України у ХХ ст., “а й у проблематиці, змісті, методології, підходах до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки” [12, с. 22], а саме: I період (друга половина ХІХ ст. – 1916 р.) – становлення загальноосвітніх основ вітчизняної історико-педагогічної науки; II (1917 – 20-ті роки ХХ ст.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; III (30-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на засадах марксистської методології; IV (друга половина 80-х–90-ті роки ХХ ст.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки.

О. І. Пометун обґрунтувала періодизацію розвитку шкільної освіти, в основу якої поклала зміни в суспільному житті України у ХХ ст., а також істотні зрушення в змісті й організації навчання історії (1-й період (1900–1920) – становлення шкільної історичної освіти в умовах відродження української державності та національної школи; 2-й (1920–1934) – викладання історії в умовах українізації суспільства, школи і переходу до комплексних програм навчання; 3-й (1935 – середина 50-х років) – становлення системи історичної освіти, уніфікація змісту й технології навчання; 4-й (середина 50-х–60-ті роки) – розвиток історико-методичної теорії і практики викладання історії в Україні у зв’язку з частковою демократизацією і десталінізацією суспільного життя; 5-й (70–80-ті роки) – наростання кризових явищ у шкільній історичній освіті) [34, с. 7–8].

Для нашого дослідження з метою порівняння і узагальнення доцільною є також періодизація розвитку системи державного управління освітньою сферою в Україні, яку, спираючись на підходи С. В. Майбороди, пропонує Д. І. Дзвінчук. Розробляючи періодизацію, учений враховував соціально-економічні умови, рівень розвитку теорії і практики державного управління, суб’єктів реалізації мети і завдань розвитку системи державних керівних органів освіти в Україні: I (1917–1919) – це період становлення основ українського демократичного правового державного управління освітою на принципах гуманізації, демократизації, колегіальності й єдиноначальності, інтеграції та

диференціації, поєднання централізації та децентралізації управління; II (1920–1930) – період пошуків нової оптимальної системи, моделі радянської системи управління освітою на засадах посилення загальнодержавного курсу на побудову нового суспільства, монопартійності, централізації управління, збільшення адміністративного апарату, бюрократизації його діяльності; III (1931–1959) – період утвердження командно-адміністративної системи управління освітою як організаційної основи тоталітарного режиму, посилення бюрократичного централізму і втрата децентралізації. На жаль, на цьому періодизація завершується. Однак дослідник наголошує, що подальше реформування в СРСР до його розпаду, в т.ч. в УРСР, ґрунтується на засадах останнього періоду (окрім часів перебудови) [15, с. 35].

Російський учений Р. В. Шакіров проаналізував зміст, цілі, принципи та умови реалізації, форми й методи реформ на матеріалах історії середньої освіти в Росії і Республіці Татарстан з “ігнатівської реформи” до реформування російської школи у 1990–1995 рр. Він визначив етапи реформування загальної середньої освіти в Росії, яка побудована відповідно до історичного розвитку російського суспільства, й меншою мірою враховує конкретні зміни в освіті, тому є занадто узагальненою. Для нас у порівняльному аспекті важливими є висновки вченого про реформи освіти тих історичних періодів, коли українські землі входили до Російської імперії та СРСР, оскільки в єдиному державному просторі здійснювалася єдина освітня політика. Він характеризує “ігнатівську” реформу як демократичну; реформу школи 1958 р. – як незавершену, а реформу 1984 р. – як недієву через “неможливість справжнього реформування школи без докорінних соціально-політичних змін у суспільстві” та ін. [1].

Ретроспективний і системно-концептуальний аналіз реформування (змін і перетворень) шкільної освіти України, зроблений Л. Д. Березівською у визначених хронологічних і територіальних межах, дав можливість автору розробити в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та педагогічних детермінант його періодизацію (періоди й етапи), а саме: I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти на українських землях в імперську добу: проектування змін шкільної освіти (1899–1904); державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904–1914); демократичний

проект реформування шкільної освіти П. М. Ігнат'єва (1914–1916); II період (1917–1920) – державно-громадське реформування шкільної освіти в період УНР та діяльності українських урядів: шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради (початок березня 1917–29 квітня 1918); реформаторські процеси в галузі шкільної освіти в період Гетьманату П. П. Скоропадського (29 квітня–13 грудня 1918); шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради (13 листопада 1918–кінець 1920); III період (1919–1930) – радянська реформа школи в УСРР націонал-комуністичного характеру: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920); реформування шкільної освіти згідно зі схемою Г. Ф. Гринька (1920–1924); реформування школи 1924–1927 рр. як період експериментування й пошуку; реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР (1927–1930); IV період (1930–1991) – внутрішньосистемне реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства: контрреформа системи шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 30-х–початку 50-х років; реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956–1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя; часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964–1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991). Згідно з розробленою нами періодизацією духовно-моральне виховання дітей в Україні (умовно історіографію даної проблеми) ділимо на шість етапів: I – 1900–1917 рр.; II – 1917–1920 рр.; III – 1920–поч. 30-х років; IV – 30-ті – сер. 50-х років; V – друга половина 50-х–80-ті роки; VI – 1990 р. – донині.

Хронологічно перший етап дослідження проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі припадає на початок ХХ століття в умовах царської Росії. Аналіз наукових джерел цього періоду свідчить, що дану проблему дослідники розглядали з різних позицій. Це дало нам підставу виокремити кілька груп наукових праць, дотичних до теми дослідження. У загальних систематизованих працях з історії освіти, котрі почали з'являтися на початку ХХ століття (Г. Генкеля, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського,

В. Чарнолуського, М. Чехова та ін.), на основі багатого фактологічного матеріалу висвітлюється стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії, зокрема, на українських землях, розкривається й аналізується політика уряду стосовно освіти, приділяється увага проблемам організації педагогічного процесу в різних типах навчальних закладів, зокрема, духовно-моральному вихованню дітей. Більшість з цих праць є джерельною базою нашого дослідження.

У фокус уваги низки тогочасних дослідників (В. Акимов, І. Белокопський, Т. Голик, Є. Звягинцев, А. Обухов, С. Сірополко, М. Чехов, П. Фомин, В. Хижняков) потрапляли окремі регіони України. У своїх доробках вони з'ясовують особливості функціонування переважно початкових народних шкіл, роблять спробу порівняльного аналізу церковнопарафіяльних, земських, міністерських початкових училищ, виявляють загальні й специфічні проблеми шкільної справи, відповідно торкаються питань духовно-морального виховання в закладах вітчизняної освіти.

Аналізу стану системи освіти й розвитку просвітницького руху в Україні на початку ХХ століття приділила увагу С. Русова в роботі «Просвітний рух на Україні в 60-х роках» (1911). М. Драгоманов у праці «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877) критично висвітлює атмосферу народної школи, вказуючи на причини занепаду освітньої справи на українських землях – шкільну політику уряду [26].

Визначали духовно-моральне виховання дітей як важливий і необхідний складник цілісної системи виховання й формування гармонійно розвиненої особистості чимало педагогів, державних та церковних діячів на початку ХХ ст.: І. Бартошевський, О. Духнович, Н. Маккавейський, О. Маляревський, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Рачинський, В. Сокольський, К. Ушинський, П. Юркевич та ін.

Питанням ролі церкви в розвитку системи духовно-морального виховання дітей, діяльності духовенства в освітній галузі приділяли увагу в своїх працях у першу чергу священики і церковні діячі: М. Алабовський, Х. Белков, Г. Булашев, Д. Висковатов, І. Восторгов, В. Певницький, П. Смирнов та ін. Їхні погляди на місце і значення церковної школи, системи духовно-морального виховання характеризуються певною заангажованістю, що виявляється в

безумовному утвердженні ідеологічного кредо урядової шкільної політики – «Православ'я, самодержавство, народність».

Характеризуючи стан і перспективи розвитку системи вітчизняної освіти, вказуючи на недоліки церковної школи, автори вищезазначених праць все ж залишаються на позиції необхідності духовно-морального виховання молоді, аксіоматичному баченні Церкви духовним учителем народу. Цим самим їхні позиції вирізняються від поглядів так званих світських педагогів, освітніх та громадських діячів: К. Вентцеля, Б. Грінченка, А. Красева, Г. Наша, А. Петрищева, В. Чарнолуського та ін. Останні торкалися питання доцільності перетворення школи на світську установу, позбавлену церковної опіки й управління. Зокрема, В. Поточний у статті «Напередодні однієї реформи» (Світло, 1911) порушив проблему тогочасної духовної школи та необхідності реформи духовних навчальних закладів. Дописувач часопису «Світло» Д. Збір («Про водіння учнів у церкву, як засіб релігійного виховання» (1914)) на основі розгляду історичних аспектів взаємодії церкви і парафіян обґрунтовує власну позицію щодо примусу дітей до виконання релігійних обрядів.

На початку ХХ ст., зокрема, у фокусі революційних подій 1905-1907 рр., з'являються дослідження виявів суспільної думки в галузі освіти, настроїв учнівської молоді та їхніх батьків щодо світоглядно-релігійних засад навчально-виховного процесу тогочасної школи: С. Знаменський «Средняя школа за последние годы: Ученические волнения 1905-1906 гг. и их значение» (1909), А. Пругавін «Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания» (1895), В. Чарнолуський «Итоги общественной мысли в области образования» (1906).

Окремої уваги заслуговують праці П. Каптерева «История русской педагогики» (1915) та «Современные педагогические течения» укладачів П. Каптерева і А. Музиченка (1913). У них робиться спроба визначити позиції різних педагогів щодо духовно-морального виховання дітей в школі, аналізується дійсний стан школи в рамках світоглядної й освітньої політики уряду.

Таким чином, на початку ХХ століття були видані численні статистичні дослідження з історії світської і церковної шкіл. Вони містять багатий фактичний і статистичний матеріал, що розкриває

нормативно-правову базу, зміст, навчально-методичне, кадрове забезпечення освітнього процесу в Україні в складі Російської імперії. До таких належать щорічні звіти попечителя Київського навчального округу про стан навчальних закладів, звіти Ober-Прокурора Св.Синода про функціонування церковних шкіл, збірники законів, постанов і розпоряджень для різних типів навчальних закладів, укладених і виданих рядом освітніх і громадських діячів: А. Анастасієвичем, Л. Георгієвським, М. Захарченком, Д. Кузьменком, Т. Лубенцем, А. Сиромятниковим, Г. Фальборком, В. Чарнолуським тощо.

Джерельною базою нашого дослідження стали також численні публікації тогочасних періодичних видань «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Церковно-приходская школа», «Вестник воспитания», «Русская мысль», «Русская школа», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Світло» тощо, які порушують проблему релігійного виховання в системі шкільної освіти України.

В історіографії досліджуваного періоду національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр. закладено передумови створення джерельної бази для розробки проблеми. Питання світоглядних основ школи, зокрема, духовно-морального виховання дітей доби новітньої української революції розглядається у працях педагогів, освітніх і громадських діячів цього періоду: О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги та ін. [26; 27; 36].

Багатий фактологічний матеріал дають публікації часопису «Вільна Українська Школа» (1917-1919). У них автори висвітлюють дійсний стан справ на теренах освіти, аналізують перетворення в цій галузі, зосереджують увагу на розбудові української національної школи, потребі реформування вітчизняної школи на принципах світськості, науковості, зв'язку із суспільною практикою.

Окремої уваги заслуговує «Проект єдиної трудової школи на Вкраїні» (1919). У цьому документі автори виявили сукупне ставлення української педагогічної громадськості до проблеми духовно-морального виховання дітей в тогочасних умовах. Доповнюють картину публікації авторів видання «Церковно-общественная мысль» (1917). Окрім хроніки подій і явищ у галузі освіти, у ньому подається ставлення представників духовенства до питання долі релігії в

суспільному житті та в системі освіти (стаття протоієрея Є. Капралова «Релігія в школі»).

Хронологічно до цієї групи належить праця Я. Кордо «Реформа народного образования в свободной России» (1917), яка займає окрему нішу. Зумовлено це предметом розгляду й аналізу світоглядних засад школи в умовах діяльності Тимчасового уряду, зокрема, її нормативно-правових основ у цьому аспекті.

Наступний етап дослідження духовно-морального виховання дітей припадає на радянські роки і характеризується дещо іншими аспектами наукового пошуку. Вивчаючи наявну літературу з досліджуваної проблеми, ми умовно поділили її на кілька груп.

У 20-30-і роки ХХ ст. з'явилися публікації, присвячені питанням освіти в Росії. У працях І. Веркіна, С. Каменєва, Є. Мединського, А. Пинкевича, які мали переважно описовий характер, питання духовно-морального виховання дітей в школі подавалося досить однобоко. З ідеологічних мотивів, крізь призму упереджених оцінок релігії система духовно-моральної освіти в дореволюційні часи визнавалася виключно «пронизаною релігійним духом», наголошувалося на безумовному впливі церкви на процес навчання і виховання молоді. Причому цей вплив інтерпретувався однозначно як негативний, який шкодив процесу формування особистості та функціонуванню системи освіти взагалі.

Критика старої буржуазної системи освіти, побудованої на релігійних засадах, мала обов'язковим продовженням і підсумком піднесення значення законодавчих актів радянського періоду, які відокремили школу від церкви, перетворили її на світську установу. Аналіз і роз'яснення Ленінського декрету про відокремлення школи від церкви й подібних за змістом постанов партії й уряду, місцевих органів влади базувалися на тезі про «доброчинність» визволення народу від «релігійних пут». Принцип відмежування й заперечення буржуазної школи, що став типовим для радянської педагогіки, у першу чергу стосувався світоглядних засад освіти. Визначальною для тогочасних публікацій є негативна характеристика системи духовно-морального виховання у дореволюційній школі, законовчительської праці, своєрідний погляд на Закон Божий як навчальний предмет, як у статті В. Щербакова «Чому Жовтнева революція відокремила школу від церкви» (Безвірник, 1927).

Реформування системи освіти, зокрема у полі світоглядному, знайшло відображення у працях політичних і громадських, освітніх діячів, спричинило розгляд власне факту зміни світоглядних засад освіти, перетворення школи з релігійної на світську, реформування системи виховання дітей у вітчизняній школі.

У 20-30-ті роки з'явився ряд праць, присвячений короткочасному періоду становлення і розвитку освіти доби радянської влади: А. Бубнов «Про систему народної освіти» (1930), В. Марков «Советская система народного образования УССР» (1928), Я. Ряппо «Народна освіта на Україні за 10 років революції» (1927), М. Скрипник «Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни» (1929) та ін.

Увагу радянських дослідників привертало також питання свободи совісті громадян, дітей зокрема, законодавчих основ відносин держави, освіти і релігії (Ф. Путинцев, І. Сухоплюєв, С. Тім, І. Флеров та ін.). Визначальним є ті, що починаючи з 1920-х років категорія свободи совісті громадян розглядалася тільки під кутом зору марксистсько-ленінської ідеології. Тому аналіз і оцінка правових основ системи освіти і духовно-морального виховання дітей в царській Росії здійснювалася виключно в негативному фокусі. Приміром, Ф. Путинцев у праці «Про свободу совісті» зазначеному питанню присвятив окремий розділ «Церковна опіка над школою в царській Росії».

Джерельною базою нашого дослідження стали численні публікації з проблем антирелігійного виховання й безвірницької роботи, опубліковані в журналах «Безвірник», «Антирелигиозник» у 1920-1930-ті роки, котрі на той час були рупором антирелігійної пропаганди партії й уряду.

Вагомі дослідження 40-80-х років ХХ ст. у галузі вітчизняної школи й педагогічної думки, попри величезний фактологічний матеріал, мають обов'язкову ідеологічну упередженість і світоглядну заангажованість в оцінці світоглядних засад освітньо-виховного процесу вітчизняної школи, зокрема духовно-морального виховання дітей. До них належать колективні й одноосібні монографії, зокрема Е. Днепров, М. Константинова, Ф. Корольова, Є. Мединського, М. Шабаєва, Ф. Паначина, А. Ососкова та ін.

Грунтовні розвідки з історії розвитку школи України в складі Російської імперії належать радянським дослідникам М. Заволоці, В. Борисенку, Н. Калениченко та ін. Зокрема, М. Заволока у своїй монографії «Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття» (1971) на багатому фактологічному матеріалі дослідив стан і розвиток системи шкільної освіти початкової, середньої і вищої ланки, напрямки політики царського уряду в галузі шкільництва, боротьбу різних верств населення за перетворення в освітній галузі.

Загалом історико-педагогічні наукові розвідки радянського періоду визначали два основні положення. По-перше, протиставляючи радянській дореволюційну школу, дослідники визнавали останню консервативною, регресивною, схоластичною, церковною. При переважно негативній оцінці системи духовно-морального виховання в школі самодержавної Росії та напрямів політики царського уряду в галузі освіти бракувало дослідження власне організаційних основ, функціонування духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. По-друге, в радянській науковій думці культивувалося апологетичне ствердження необхідності й правомірності заміни у школі релігійних засад науково-матеріалістичними, вірніше, науково-атеїстичним підходом у справі навчання і виховання підростаючого покоління. Варто наголосити, що останнє мало ідейно-політичні підстави й зумовлювалося богоборчою політикою Комуністичної партії й Радянської держави.

За радянської доби (в період 20-80-х років XX ст.) науковці тоталітарної держави не мали змоги порушувати питання релігії, зокрема духовно-морального виховання підростаючого покоління в аспекті позитивного схвалення. Тому праці з вищезазначеною проблематикою належать перу науковців емігрантського середовища (Г. Ващенко, І. Власовський, В. Зеньковський, І. Огієнко, А. Річинський, С. Сірополко та ін.) і мають адресу зарубіжних видавництв [27].

В. Зеньковський, представник філософсько-релігійного педагогічного напрямку, досліджував духовно-моральні засади педагогічного процесу в дусі християнської антропології. У праці «Русская педагогика в XX веке» він звернувся до розгляду різних напрямів і течій вітчизняної педагогічної думки в першій третині XX ст., котрі прямо чи опосередковано стверджують світоглядно-релігійні

основи процесу виховання молоді, зокрема духовно-моральне виховання дітей шкільного віку.

У своїй монографії «Історія освіти в Україні» С. Сірополко, подаючи стислий огляд історії освіти від найдавніших часів до 1920 р., дослідив особливості шкільної справи на Наддніпрянській Україні, окремо виділивши період національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. Його наукові розвідки стосувалися політичних передумов і наслідків перетворень у царині освіти, зокрема у процесі духовно-морального виховання дітей.

Саме науковці з діаспори мали змогу виступати з критикою антидуховної політики Радянської держави, викривати ідеологічні засади «наукового комунізму». Зокрема, І. Власовський називав радянську школу школою атеїзму, «атеїстичної нерозумної віри». Він звернувся до розгляду соціально-політичних чинників поширення атеїзму, до проблеми світогляду радянської людини, її моральних цінностей і правил життєдіяльності в період соціалізму і комунізму.

Важливим етапом у висвітленні проблеми духовно-морального виховання дітей став період на межі 1990-х років, який характеризується відходом від сталих догм, властивих попередній радянській історіографії, спричинений суспільно-політичними трансформаціями, що відбувалися в країні. Хронологічно (з 1990 р. до теперішнього часу) ми виокремили період для дослідження в історіографії проблеми «Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – першої чверті ХХІ століть».

Вивчаючи наявну літературу з досліджуваної проблематики, умовно поділили її на кілька груп. Загалом, у сучасних працях з історії вітчизняної педагогіки простежується намагання відійти від ідеологічних стереотипів тлумачення світоглядних засад навчально-виховного процесу, оновлене висвітлення стану духовно-морального дітей в історичному розрізі часу з обґрунтуванням чинників впливу на них. Заслужують на увагу фундаментальні колективні й одноосібні роботи І. Васьковича, Н. Гупана, С. Золотухіної, В. Кравця, М. Левківського, О. Любара, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін., які вирізняються системністю, науковим об'єктивізмом, багатим фактологічним матеріалом [12; 17; 18; 31].

Зокрема, ці дослідження виокремлюють періоди розвитку системи освіти й науково-педагогічної думки, акцентують увагу на

національних особливостях освітньої проблематики, обґрунтовують систему роботи вітчизняної школи ХХ століття. Ці наукові розвідки не могли оминати своєю увагою проблему духовно-морального виховання дітей в школах України. Однак остання простежується поверхово, крізь призму загальних освітніх процесів.

Окремим аспектам історії розвитку вітчизняної школи, зокрема з точки зору духовно-морального виховання дітей в Україні періоду ХХ ст., присвячені роботи Л. Березівської, О. Кислашка, А. Лопухівської, Н. Побірченко, С. Чуйка, дисертаційні дослідження С. Бричок, Р. Гавриш, О. Гриви, Т. Дацюк, Д. Чернілевського, Т. Петрової [21; 37].

Ряд дослідників, серед яких Л. Генік, Т. Ільїна, О. Каневська, І. Курляк, Т. Тхоржевська, Ю. Щербяк, Р. Яковишин та ін., звернулися до питання духовно-морального виховання молоді в історії розвитку вітчизняної педагогічної теорії й практики.

Т. Ільїна у своєму дисертаційному дослідженні піддала історико-педагогічному аналізу шляхи і засоби духовно-морального виховання особистості в творчій спадщині видатних вітчизняних діячів освіти та культури початку ХХ століття, виявила духовно-релігійні основи в традиціях виховання, обґрунтувала взаємозв'язок національного виховного ідеалу й християнських моральних цінностей. Авторка торкнулася й проблем вивчення предмета «Закон Божий» в навчальних закладах вказаного періоду. Дослідила питання змісту, форм, методів і засобів релігійної освіти та духовно-морального виховання молоді на початку ХХ ст. О. Тимчик.

Висвітлено тенденції духовно-морального виховання дітей, а також умови та механізми його реалізації в окремі періоди історичного розвитку України ХХ ст. Дослідженню місця і ролі розвитку системи духовно-морального виховання дітей на засадах християнського вчення в українській школі на початку ХХ століття приділили увагу у своїх працях Л. Генік, І. Курляк, І. Мишишин, Ю. Щербяк, Р. Яковишин [38].

Заслуговує на увагу монографія Л. Генік «Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – початку ХХ ст.)» (2000). У ній всебічно розкрито особливості розвитку духовно-морального виховання як у функціональному (роль, значущість, сутність), так і в прикладному

(шляхи, засоби, форми, методи) аспектах в освітньо-виховних закладах України, щоправда, окремого регіону – Східної Галичини. Ця праця розширила й поглибила інтерес до регіональної педагогічної думки та практики духовно-морального виховання підростаючого покоління [9].

Особливо значущими для нашого дослідження є праці Т. Д. Тхоржевської. У монографії «Православне виховання в історії педагогіки України» (2005), докторській дисертації «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України» (2006), численних працях Т. Тхоржевська досліджує православну систему виховання як педагогічне явище в ході історичного розвитку виховної та освітньої справи України. Вдається до критичного аналізу проблем духовно-морального виховання минулого і сьогодення, зокрема розкриває церковну й світську точку зору на здійснення в Україні практики виховання на засадах православного вчення, з'ясовує вплив християнства на розвиток світської педагогічної науки, особливості українських освітніх традицій. Саме на православному вихованні як основоположному в рамках духовно-морального виховання в історії вітчизняної освіти і педагогічної думки зосереджує свою увагу дослідниця [32].

Праці Т. Тхоржевської є вагомим доробком сучасної історико-педагогічної науки, пропонують цілісну картину розвитку православного виховання та православної педагогіки в Україні, зокрема духовно-морального виховання дітей шкільного віку в ході історичного поступу.

Великого значення духовно-морального виховання дітей в контексті завдань сучасного вітчизняного виховання надають І. Андрухів, А. Вихрущ, О. Вишневський, Я. Гунтель, В. Жуковський, М. Євтух, В. Карагодін, І. Мицишин, М. Стельмахович, М. Хайруддінов, Д. Чернілевський, Ю. Щербяк та ін. Науковці досліджують теоретико-методичні та практичні основи християнської педагогіки. Зокрема, А. Вихрущ з'ясовує засадничі ідеї християнства в контексті кризи сучасної педагогічної науки. Розкриваючи методіку духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, дослідники звертаються до історичних розвідок особливостей процесу виховання на засадах християнської моралі. До світоглядних пріоритетів педагогіки в аспекті загальнофілософському звертається І. Зязюн [33].

Розгляду світоглядних функцій сучасної вітчизняної системи освіти приділяють увагу науковці В. Кремень, С. Гончаренко, М. Євтух, Ю. Мальований, залишаючись на позиції необхідності формування у молоді наукового світогляду. Проблему свободи совісті сучасної молоді, впровадження духовно-моральної освіти на сучасному етапі порушують Р. Анісімова, М. Бабій, А. Бойко, В. Ворожбіт, В. Гараджа, В. Жуковський, В. Єленський, М. Закович, М. Лубська, В. Пашенко, Л. Филипович, В. Янів та ін. [8; 15; 35].

Окрему групу становлять історико-педагогічні дослідження сучасних російських науковців (З. Васильєвої, А. Джуриного, Д. Латишиної, А. Пискунова та ін.), котрі у контексті педагогічної проблематики розглядають світоглядні засади освіти, аналізують перехрещення політичних, економічних, соціальних і культурних векторів впливу на процес освіти, духовно-культурного розвитку суспільства періоду Російської імперії.

Нами був використаний документальний матеріал, зосереджений у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Багато документів з названих архівів уводяться в науковий обіг уперше.

Таким чином, переосмислення методологічних підходів до аналізу освітніх проблем привело до розширення проблемного поля наукових досліджень, зокрема в аспекті світоглядному. Педагоги, історики, релігієзнавці, культурологи, соціологи та ін. досліджують сьогодні велике коло проблем, які певним чином (прямо чи побіжно) дотичні до світоглядних засад освіти, зокрема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Зняття ідеологічного табу й соціально-політичних перепон у духовному житті незалежної України дозволило вести наукові пошуки в напрямку духовно-моральних засад вітчизняної освіти, здійснювати як ретроспективний, так і сучасний аналіз проблеми духовно-морального виховання підростаючого покоління.

Джерельною базою нашого дослідження стали різноманітні за характером, походженням і змістом опубліковані й неопубліковані матеріали. Законодавчі положення, розпорядження, циркуляри, звіти, програмові й довідкові матеріали політичних, громадських, наукових,

просвітніх, учительських угруповань стали основою дослідження чинників, що зумовили певні духовні засади навчально-виховного процесу школи, сприяли їх зміні й корекції, створювали організаційно-педагогічні умови процесу духовно-морального виховання дітей в закладах національної освіти.

Використано також опубліковані в останні роки праці, що дають можливість ознайомитися з біографіями, науковою й творчою спадщиною відомих і забутих або заборонених для дослідження в радянські часи філософів, педагогів, громадських, політичних і освітніх діячів, науковців, письменників, музикантів та ін.

Устави, програми навчально-виховних закладів, правила і програми різних предметів, практично-методичні вказівки до викладання ряду навчальних дисциплін духовно-морального спрямування дали змогу зробити аналіз і дати відповідну оцінку процесуальному й функціональному компонентам духовно-морального виховання дітей в різні періоди розвитку української школи.

Література

1. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр. – О.: Принт-Мастер, 2002. – 206 с.
2. Андрухів І.О. Основи християнської моралі: Посібник для учнів молодшого та середнього шкільного віку. – Івано-Франківськ, 1996. – 183 с.
3. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації підготовки вчителя до формування виховуючих відносин з учнями: Навчально-методичний посібник – К.: ІЗМН, 1996. – 230 с.
5. Васькович І. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр). – Тернопіль: Мандрівець, 1996. – 359 с.
6. Вихрущ А.В. та ін. Основи християнської педагогіки. – Т.: Освіта, 1999. – 168 с.
7. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. – Львів, 1996. – 238 с.
8. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія.: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.
9. Геник Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – початку ХХ стст.). – Івано-Франківськ, 2000. – 271 с.
10. Грінченко Б. Якої нам треба школи. – К., 1912. – 38 с.
11. Грушевський М. Духовна Україна. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.

12. Гупан Н. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) – Дис...докт.пед.наук. – К., 2001. – 493 с.
13. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упор.: Л.Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С.13-29.
14. Ільїна Т.А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX – поч XX ст.). – Дис...канд. пед. наук. – К., 1996. – 182 с.
15. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – 767 с.
16. Каневська О.Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – 1-а пол. XVIII ст.) – Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. – Луганськ, 1997. – 28 с.
17. Кравець В. Історія української школи і педагогіки: Курс лекцій. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
18. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки: Навч. пос-к / За заг.ред. М.Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1999. – 356 с.
19. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук та ін.; За заг.ред. В.Г. Кузя та ін. – К.: Київ, 1993. – Ч.І. – 152 с.
20. Петрищев А. Церковь и школа. – СПб, 1906. – 96 с.
21. Петрова Т.М. Гуманізація навчально-виховного процесу у “реформаторській” педагогіці кінця XIX–поч. XX століття. – Дис...канд.пед.наук. – К., 2000. – 207 с.
22. Пищулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся. – Педагогіка толерантності. – 2002. – №3(21). – С.92–101.
23. Попова О. Окремі аспекти виховного процесу в навчальних закладах Києва (2-а пол. XIXст.) // Рідна школа. – 2001. – №12. – С.66-68.
24. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933). – Дис...канд. пед. наук. – К., 1998. – 153 с.
25. Проект єдиної школи на Вкраїні. Книга І. Основна школа. – Кам’янець-Подільський, 1919. – 172 с.
26. Русова С. Нова школа // Світло. – 1914. – №7/8. – С.3-16.
27. Сірополко С. Завдання нової школи. – Б.Т., 1919. – 20 с.
28. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
29. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навч.-метод.пос-к. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
30. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
31. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук – К.: Добро, 2006. – 43 с.

32. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України: Монографія. – К.: Купріянова О.О., 2005. – 412 с.
33. Тхоржевська Т.Д., Міщишин І.Я., Щербяк Ю.А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія: Ч.І. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с.
34. Україна ХХ століття: Культура, ідеологія, політика.: Зб-к статей. Вип.2. – К., 1996. – 200 с.
35. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. – К.: Наук.думка, 2003. – 285 с.
36. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – Кн.4 (дек.). – С.12-29.
37. Чернілевський Д.В. Духовна культура особистості: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. – Вінниця: АМСКП, 2010. – 460 с.
38. Щербяк Ю.А. Система морального виховання учнів в школах західних областей України (1900–1939 рр.). – Тернопіль: Парадіс, 1999. – 204 с.

Статья посвящена проблеме духовно-морального воспитания детей в отечественной школе XX столетия. В статье определяются историко-педагогические поиски и разные подходы украинских и зарубежных ученых к типологии образовательных реформ, которые позволяют автору определить особенности становления системы духовно-морального воспитания детей в отечественной школе, охарактеризовать социально-педагогические проблемы духовно-морального воспитания в обозначенный период.

Ключевые слова: *духовно-моральное воспитание детей, отечественная школа, историографический метод, историко-педагогическая историография.*

The article is dedicated to the problem of spiritual and moral children upbringing at domestic school in 20-th century. The article defines historical and pedagogical studies and different methods of Ukrainian and foreign scientists of educational reforms typology, that enables the author to find out features of development of the system of spiritual and moral children upbringing at domestic school, and give a characteristic of social and pedagogical problem of spiritual and moral upbringing in mentioned period.

Key words: *spiritual and moral children upbringing, domestic school, historiographical method, historical and pedagogical historiography.*

Сіданіч І. Л. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління навчальними закладами та педагогіки вищої школи Інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (м. Київ, Україна)

Рецензент – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, академік-секретар відділення вищої освіти НАПН України М. Б. Євтух